

Türk Dil Kurumu Yayınları

VI. ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ KURULTAYI BİLDİRİLERİ

20-25 Ekim 2008

IV. CİLT

Ankara, 2013

İYELİK EKİNİN “DÖNÜŞTÜRÜCÜ” İŞLEVİ ÜZERİNE

Halil İbrahim USTA *

Biçim (=Şekil), Yapı, Kuruluş Kavramları

Biçim bilimi (şekil bilgisi) “*kelimelerin kök, gövde ve eklerinin yapısını, uğradıkları anlam ve biçim değişikliklerini inceleyen*” [Topaloğlu:40] bilim dalı olarak tanımlanıyor. Bu tanıma göre dilde anlamı oluşturan diğer öğelerin dikkate alınmadığı kolaylıkla söylenebilir. Bu tanımda aynı zamanda bir “soyutlama” veya “ötekileştirme” gayreti de sezilmektedir. Belki de bu bir açıdan doğru kabul edilebilir; çünkü terim tanımlanırken net ve açık bir ifade ile benzerlerinden ayrı olan yönlerini ortaya koyma amacı güdülmektedir.

O takdirde yapı veya kuruluş kavramları bu tanımın dışında kalmaktadır. Kuruluş, daha geniş katılımlı (çok üyeli) bir “sistem”i ifade etmekteyken yapı terimi dil bilgisinde “öğeleri” öne çıkaran yani o “sistem”in ayrıntılarına dikkat çekmeyi isteyen bir ifade olarak algılanmaktadır.

Biçim (=şekil) kavramı yukarıda tanımlanmış idi. Buna karşılık yapı kavramını oluşturan öğeleri ana hatları ile şöyle ifade etmek mümkün olabilir. Bunun için basit bir cümle örneği üzerinde durmamız gerekir:

* Başkan, köy halkına zarar vermekten korkuyormuş.

- I. Ekler, kökler : köy, -A, zarar, ver-, -Dan, kork-, -(I)yor, -mİş
- II. Eklerin ve köklerin ses değerleri.
- III. Sözcük türleri: köy (isim), başkan (unvan), ver-; kork- (fiil).
- IV. Cümlelerin öğeleri: Başkan (özne), korkuyormuş (yüklem).
- V. Roller: köy halkına (hedef), zarar vermekten (kaynak, sebep)
- VI. Yüklemde olup da diğer öğelerde olmayan özellikler: zaman, tarz, şahıs, yargı.
- VII. Cümle vurgusu, tonlama, ezgi.

Burada maddeler hâlinde sıralamaya çalıştığımız ayrıntılar eğer doğru kabul edilirse, o takdirde “yapı” kavramını yalnızca kökler ve eklerdeki değişimleri

ele alan biçim biliminden daha üst düzeyde bir inceleme *alanı* olarak görmemiz gerekmektedir.

Çekim Eklerinin Tasnifi

Dil bilgisi kitaplarında genel başlıklar altında ele alınan ve anlamı değiştirmeyen ancak cümlelerin kuruluşunu gerçekleştiren ekler olarak tanımlanan çekim(=işletme) ekleri, kendi içlerinde de pek çok yönden farklılıklar göstermektedirler. Bazıları hiçbir şart altında asıl görevi dışında kullanılamazken bazıları da görev değişikliğine ve dolayısıyla kalıplaşmaya yatkın bir durum sergilemektedirler. İsim ve fiillerle kullanılıp kullanılmadıklarına göre çekim eklerini aşağıdaki gibi tasnif etmek mümkündür:

I. Grup Ekler

İSİMLERLE	FİİLLERLE
AD DURUMU EKLERİ	ŞAHIS EKLERİ
İYELİK EKLERİ	BİLDİRME KİPLERİ
AİTLİK EKİ	TASARLAMA KİPLERİ

II. Grup Ekler

HEM İSİMLER HEM FİİLLERLE
ÇOKLUK EKİ
SORU EKİ

Eklerin Görevleri

Eklerin görevleri hakkında dil bilgisi kitapları –bazı istisnalar dışında– genellikle standart bilgi vermeye, eklerin “baskın” görevlerini öne çıkarmaya çalışırlar. Bunun da anlaşılır bir sebebi vardır elbette: “Tasvirici” dil bilgisi, herkesin üzerinde ortak görüş bildireceği konuları esas almaktadır ki hem eğitim öğretimde hem de akademik çalışmalarda ortak bir “yaklaşım” elde edilebilsin. Fakat bu aynı zamanda bir “örtmece”yi de gündeme getirmektedir. O da şudur: Dil bilgisinde tasvir edilen “baskın” görevler, zamanla değişmiş olabilir. Dilin kullanım düzleminde herhangi bir “frekans” araştırması yapmadan kaleme alınan bu açıklamalar, zaman içinde değişen ve sayısal olarak da artış gösteren diğer “görev”leri dikkate almamış olur. Dilin kullanım düzleminde sayısal olarak fazlalaşmış bu örnekleri görmemek ve/veya göstermemek ise dil bilgisini işlevsiz hâle getirir.

Buna karşılık, eklerin görevleri hakkında gerçeğe yakın açıklamalar yapmak için ayrıntılı bir görev tablosu çıkarmak, eğitim-öğretim çalışmalarında olduğu gibi akademik çalışmalarda da oldukça yararlı olacaktır. Bulunma durumu eki için aşağıdaki gibi bir görev tablosu çıkarılabilir:

1. Asıl görev: *Emek'te oturuyorum.*
2. Yan görev: *...geçenlerde okumuştum.*
3. Özel görev: *yüzde beş, yükte hafif*
4. Kalıplaşmış: *sınıfın gözdesi*

Melez Ekler

Eklerin “baskın” görevleri dışında farklı görevlerde de kullanılmaları hakkında dil bilgisi kitapları çeşitli şekillerde bilgi verirler:

“İsim ve fiil kökleri temelde iki ayrı gramer sınıfı teşkil ederler ve yukarıda belirttiğimiz gibi ayrı ayrı ekler alırlar. Bu yönden de ekleri isme ek, fiile ek diye ikiye böleriz: .... Bazen çekim ekleri de kelime yapımında kullanılmış görünür. Başka bir deyimle bir çekim hâli yeni bir kelime anlamı kazanabilir: sudan, gözde, önce, sıraya, bastı, Dursun, dağıl-, çekin-, alış-, gibi.” [Banguoğlu, 148-149]

Elbette bütün eklerde benzer biçimde görev değişikliğini görmek mümkün değildir (krş. Belirtme durumu eki). Yapım eklerinde “normal” kabul edilen bu durum, çekim eklerinde asıl görevden sapma şeklinde değerlendirildiği için dil incelemelerinde dikkat çekici bir konu olarak güncelliğini sürdürmektedir. Çekim eki olduğu hâlde çeşitli şekillerde görev değişikliği yaşayan bu eklere “melez ekler” denilebilir.

İyelik Ekleri

“İsim soylu kelimeleri şahıs kavramına bağlayan ek”[Topaloğlu:94] şeklinde basit olarak tanımlanabilen bu terim, kullanım düzleminde gösterdiği esneklik ve buna bağlı olarak ortaya çıkan görev değişikliği açısından oldukça geniş bir yelpazede, sözcük türlerinin bütünü (fiiller hariç) etki alanı içine alan bir durum sergilemektedir.

İyelik eki için de aşağıdaki gibi bir görev tablosu çıkarılabilir:

1. Asıl görev: *...benim kitabım...* (aitlik)
2. Yan görev: *başbozuk, evin bahçesi, kaşar peyniri* (tamlama)
3. Özel görev: *ertesi yıl* (sıfat) ; *birisi, burası* (zamir); *cuma günü* (zarf)
4. Kalıplaşmış: *ayakkabı, Beyoğlu, Köroğlu*

İyelik Ekinin Dönüştürücü İşlevi

Bu bölümde, sözcük türleri arasındaki geçişlilik incelenecek, iyelik ekinin bu geçişlerdeki “dönüştürücü” görevi irdelenecektir.

İyelik ekleri, bağlı oldukları sözcüğün bir şahsa veya nesneye ait olduğunu ifade etmeye yarar. Fakat hem yazı hem de konuşma dilinde aitlik bildirmediği örnekler de yaygın olarak bulunmaktadır. İyelik ekini taşıyan sözcükler; sıfat, zamir, zarf ve

bağlaç olarak kullanılmaktadır. Bu durum dört farklı düzlemde ele alınabilir:¹

	ünlem (görev) <i>Aman Allah'ım</i> açlıktan tıntın ötüyorum. <i>Vay anam babam</i> buna can dayanır mı?	
zamir (tür) Çünkü <i>biri</i> Babıâliden, öteki ahvali âlemden havadis getirirlerdi.	↑ ← isim (tür) → ↓	bağlaç (tür) <i>Açıkçası</i> işin aslımı bilmiyorum.
sıfat (görev) Asabıma, adelatıma belki <i>on misli</i> fazla kuvvet geldi...		zarf (görev) Hâlleri <i>içler acısı</i> oldu.
	edat (tür) <i>Buz gibi</i> bir hava vardı.	

a) İsimlerden iyelik eki vasıtasıyla kurulmuş bulunan zamirler "tür" kategorisinde bulunurken, sıfatlar "görev"leri itibarıyla ele alınmalıdırlar.

b) Aynı şekilde iyelik eki vasıtasıyla "dönüşüm"e uğrayarak bağlaç olan sözcük veya sözcük öbekleri, "tür" kategorisinde yer alırken aynı biçimsel özelliklere sahip zarflar, "görev" kategorisi içinde ele alınmalıdır.

c) Bu ikisinin dışında, yalnızca "görev" yönü ile dikkati çeken bir düzlem ise iyelik eki bulunduran sözcük veya sözcük öbeklerinin ünlem olarak kullanıldıkları durumlardır.

d) Son olarak ele alınabilecek düzlem ise, iyelik eki bulunduran sözcüklerin kalıplaşmış olduğu hâllerdir ki bu düzlemde yalnızca edatlardan ve dolayısıyla "tür" kategorisinden bahsedilebilir.

Öte yandan iyelik ekini taşıyan sözcük veya sözcük öbekleri, çeşitli şekillerde kalıplaşmaya uğramış iseler o takdirde "sözlük birim" hâline dönüşmektedirler.

Sonuç

Yukarıdaki tespitlerden anlaşıldığı üzere, iyelik eki isimlerden sıfat, zamir, zarf, bağlaç, ünlem olarak kullanılan biçimsel veya söz dizimsel üyeler oluşturabilmektedir. Üstelik bu üyelerin bazıları yalnızca sözlük birimi iken, iyelik ekini aldıktan sonra cümleyi kuran üyelerden biri hâline gelebilmektedir. O hâlde, iyelik ekinin sahiplik/aitlik temel işlevinden farklı olarak hem kelime türleri arasında dönüştürücülük görevini üstlendiğini (isim → zamir, isim → sıfat) hem de alelade sözcükleri cümlemin yardımcı üyeleri hâline (isim → bağlaç, isim → zarf, isim → ünlem) dönüştürdüğünü

¹ Örneklerin alındığı kaynak: Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Meyhanede Hanımlar*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1947.

söylemek mümkündür. Bu kelimelerden bazıları, iyelik eki almadan önce bağlaç, zarf ve ünlem olarak kullanılmamakta, iyelik eki aldıktan sonra ise, cümlenin yapı taşları hâline gelmektedir. Yalnızca iyelik ekinin bu dönüştürücü işlevinden hareket edilse bile Anadolu sahasında gelişen Türkçenin son çağlarda geçirmiş olduğu büyük evrimin aşamalarını çizmek mümkün olabilir. Bu hâliyle Türkçe, gelişimini kendi iç dinamizminden almakta ve sürekli bir evrim içinde bulunmaktadır. Akademik çalışmalarda artık, Türkçenin bu olağanüstü evrimsel özelliğini çeşitli örnekler ve kanıtlarla öne çıkarıp işlemek gerekecektir.

Kaynaklar

- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil II*, TDK Yay., Ankara 1980.
- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara 2007 (8. Baskı).
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1984 (12. Baskı).
- Hatiboğlu, Vecihe, *Türkçenin Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1974.
- Topaloğlu, Ahmet, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul 1989.